

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, POETA DE VALDEORRAS

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, THE POET FROM VALDEORRAS

Rosario Álvarez

Neste ano 2022 en que lle dedicamos o Día das Letras Galegas (e o ano todo) a Florencio Delgado Gurriarán repetiremos mil e unha veces que el é o poeta de Valdeorras e, ademais, o creador e activista que, entre a cultura e a política, desenvolveu unha intensa actividade a prol de Galicia desde o exilio mexicano. Dous trazos que, entrelazados, contribúen por igual a caracterizar o noso home-naxeado, como puxo de manifesto esta Real Academia na xornada en que foi escolleito para esta celebración. A súa condición de “nativo de Valdeorras” foi o substrato necesario, inesquecible, na súa posición activa, irredutible, na nova vida mexicana.

Poeta de Valdeorras. Cumprindo coa encarga que me foi feita por esta corporación —grazas señor presidente pola ocasión e a confianza—, voume deter nese título honorífico outorgado espontaneamente, ao parecer *nemine discrepante*, a este bo fillo de Córghomo (concello de Vilamartín de Valdeorras). Moitos dos presentes, e desde logo todos os que me convidaron a facelo, saben que a miña investigación pertence ao campo da lingüística e filoloxía galegas, e sobre todo á variación da lingua, isto é, ás diferenzas nas formas de expresarse dos galegos e galegas que, sen deixaren de usar o idioma que chamamos “galego”, mudan en función do tempo, do lugar de procedencia e da ocasión. Por iso, xa irán percibindo que, nese título mencionado, eu vou centrar a miña atención máis ben na segunda parte, nese “de Valdeorras”.

Certamente é imposible achegarse á poesía de Florencio sen percibir a emoción con que evoca as paisaxes e as vivencias da terra amada:

miña noiva, miña Terra:
engado dos meus amores,
consolo das miñas penas.

Nesa evocación desfilan as serras orientais, rexas, maxestosas, de altos e esgrevios cumes defendendo o val, fendidas polo pai Sil, que, preso entre penas, vertebra e organiza toda a contorna; altas serras sucadas en cavorcos por regatos e regueiros de augas claras que brincan cantareiras nos laxedos ou se alborotan e precipitan en *cachois* e *pincheiras*, mais logo cantaruxan manseliño á beira dos camiños.

E toda a roupaxe vexetal que as veste en sucesión continua ao longo das estacións, formando parte dos días e das horas de todos os homes e mulleres desta terra, das cores e sensacións que agariman as súas vidas e tinguen os seus recordos: as árbores lanzais da montaña e das ribeiras; a omnipresenza dos soutos, cos seus retortos castiñeiros, ourizos, candeas, caracochas...; as flores do monte baixo, que colorean a primavera e o verán, ou o mantelo de ouro das nabeiras e cortiñas; o mar das cepeiras, tinguindo as encostas e os socalcos coa variedade de tons das súas follas e o arrecendo dos seus acios... Mais neste canto xeórxico tamén hai lugar para o rexeitamento das especies que veñen romper o equilibrio dese medio natural, cun lugar poético especial para a protesta contra os eucaliptos, con imaxes recorrentes pouco amigables, como a do “matachín... cós afiados coitelos”, a de “arbres de pel esfolada” ou a de “novo rico da campía, / circio e baril estranxeiro”. A denuncia vai máis alá, co pranto pola perda da vida lembrada e o exilio forzoso da fauna moradora expulsada:

Saudades têm a campía,
polas arbres que morreno
ao fuxir, dos eucaliptos,
os reiseñores troveiros.

E, por suposto, na evocación non faltan todas as castes de uvas e de viños. Nun lugar de importancia, o “delicioso godello” “dos viños brancos espello” (do que tamén di “milagre feito viño”), que ten o seu contrapunto no “Alicante bermello / dos viños tintos espello”. Mais a maiores están moi presentes o da *mencía*, da *garnacha*, do *caíño*, do *mouratón*, da *mozafresca*..., e incluso a humilde *purrela*,

[...] agulla que molla,
gorenta e non embebeda:
bebida cristianizada
polo baptismo na adega:

Brancos e tintos de todas as clases, si, pero o *tostado*, “líquida alfaia”, “pinga de ouro do Sil”, mereceulle un madrigal.

Unha paisaxe humanizada por unha sucesión ininterrompida de xeracións de devanceiros, que domearon serras e encostas que semellaban indómitas: *camiños, carrúas, congostras, valados, muradellas, socalcos, caldeiras, devesas, poulas, agros, cortiñas...* Os *viñaredos* e as *adegas*. Os *pegureiros* e as *habenzas*. A *fumeira* das casas de aldea. Unha paisaxe natural habitada por unha comunidade que se funde con ela e que sustenta a vida toda, o traballo e o lecer: as festas, o rebuldar de mozos e mozas, as ruadas, as cantigas e cantarenas, os magostos, o *entruído* e os *foliois*, a xuntanza na taberna...; Santa Marta, os santuarios e as tradicións; os xogos lembrados da infancia, mais tamén da idade adulta (o *pión* coa súa *baraza*, as *chapas*, as *pinchacarneiras*, os brincos de cereixas nas orellas, os *bolos*, a partida da *birisca...*).

E por iso, feita materia poética, a emoción da sonoridade dos topónimos amados: “Nomes, nomes de Valdeorras, / i doce e sonoro canto!”: Córghomo, Xagoaza, Correxais, Outarelo, As Gralleiras, río de Farelos, Pena da Moura, Val de Afreixo, Porto Mourisco... E, si, tamén, outra vez a poesía ao servizo da denuncia irada contra a deturpación castrapizante, como no seu poema “Loubanza á toponimia enxebre (Muiñeira sen música)”:

Volten a Valdeorras os nomes xenuinos:
 Non máis «Correjanos» nin «Vega Molinos»;
 sin Veiga Muíños e máis Correxais
 [...]
 ¡Qué Deus lles perdoe a feble cultura
 aos que esmendrellaron a nomenclatura
 traducindo os belos nomes de Valdeorras
 ao feio «Castrapo» [...]

Unha paisaxe habitada, en harmonía, non só por vacas, ovellas, galos, cans..., senón por toda clase de animais non domesticados. Na súa evocación ocupan un lugar especial os paxaros *sensu lato* (*lavandeiras* donas, *papos-rubios* escudeiros, paroleiras *anduriñas*, *curuxas* axexantes, *cucos* menciñeiros, *milpéndoras*, *cochorras*, *reiseñores...*), pero non fallan ademais os grandes mamíferos vencellados ás vivencias ancestrais da comunidade e á cultura tradicional transmitida (o *lobo*, o *raposo* ou *golpe*, o *reco teixo...*). Nin animais máis pequenos, que forman parte dos temores, narracións e experiencias infantís: a *cobra* que “quere poñerse morena / e toma baños de sol”, as coitadiñas *arrás* “que a volta del rei anceian”, as *formigas* que fan “balanzo do vran”, as *aveláñas*, a *carricanta...*

O poeta canta o vigoroso vento frío do norte e a fresca *bris* da montaña, desconfiado dos aloumiños mainos dos “ventos moles e tépedos” vindos do sur. Entoa

unha e outra vez a lembranza do “varudo e forte inverno”, coa choiva, neve, *xiada*, *sarabia*, *curisco*, *carambelos*, brétemas e neboeiros.

Chegóu o vento do norte
chegóu o vento do inverno,
coa neve por branca besta,
cô curisco por cadelo,
de brétema rexo escudo,
espada de duro xelo,
corno de âr encalexado
e lanza de carambello,
côs guerreiros das folerpas
e da saravia os bêsteiros.

Mais tamén canta o *arco da vella*, e os días sollíos do verán, e os aloumiñados por raiolas que fenden coma coitelas a néboa, para acender de cores o mar das cepeiras.

Si, definitivamente, Florencio merece con toda xustiza o título de “poeta de Valdeorras”. Por dereito propio.

* * *

E que dicir da lingua?

Cómpre non chamar ao engano. Florencio non é un autor que escriba nin tente escribir nunha variedade local ou comarcal do galego: el aposta por un modelo idiomático que debe ser supradialectal, translocal, nacional; que debe procurar a enxebreza sen por iso afastarse artificialmente do uso común e da doada comprensión dos falantes; un galego desacomplexado que non se automutile por un trabucado impulso diferencialista; un galego que debe beber da lingua do pobo, mais sen alentar por iso ningunha sorte de minifundio lingüístico; un galego que ten que aspirar á universalidade sen perder a súa esencia. Un galego que debe transcender os espazos da cultura tradicional para ser vehículo de cultura, en todas as formas de expresión e en todos os ámbitos, para todos os galegos e galegas, na Galicia infinda.

Iso si, como é de esperar, a lingua de Florencio está moi enraizada na variedade destas comarcas orientais, con Valdeorras por centro, posto que foi a que oíu falar desde que naceu, a que levaron consigo os seus pais cando saíron de Galicia e á que volveu arreo, xa que, coma a maioría dos galegos transterrados, a familia mantivo ben estreito o vínculo coa súa casa, coas súas xentes e coa terra de orixe,

facendo visitas tan frecuentes como era posible. Hai, por tanto, unha sólida base de Valdeorras que é moi visible no léxico: non se enganan vostedes se supoñen que toda esa comunión coa natureza nativa está expresada empregando de preferencia palabras valdeorresas. Ora ben, as palabras da tribo deixan espazo para outras que, para a mesma realidade, son aprendidas aquí e acolá, por medio das lecturas ou do intercambio con falantes doutras terras galegas. Non esquezamos que el pasou a maior parte da súa vida fóra de Galicia —tamén na adolescencia e mocidade—, polo que o vencello máis permanente coa lingua foi a través da escrita: e iso é, quizais, o que quixo dicir cando afirmou, ao meu xuízo esaxeradamente, que o seu galego é “máis que collido do pobo, adeprendido nos libros”.

Por exemplo, cando fala dos crús invernos, un tema recorrente, atopamos a neve, o vento frío, o *curisco...*, e lembra con frecuencia os *carambelos*, usando a forma propia de toda esta rexión onde se reúnen Lugo, León e Ourense (outros dirían *carambo*, *candeallo*, *candeoto* etc.); pero cando se trata do pedrazo prefire, sen dúbida, a forma *sarabia*, un substantivo que dificilmente escoitaría por aquí. Non lle chista a forma *granizo*, tan frecuente nestas terras estremeiras, seguramente posta baixo sospeita de castelanismo; e quizais pola mesma razón foxe da solución *pedrisco*, que nós, nas enquisas do Atlas Lingüístico Galego, recollemos aquí en Córghomo. Non: el opta por *sarabia*, propia dunha ampla área distante, pasado o río Miño, que, ademais da súa eufonía, trae recendos da portuguesa *saraiva*.

Noutros casos, nesa construción dun galego común, o autor opta pola variación léxica, choutando libremente, a conveniencia, dunha solución para outra. Así, aínda que para a súa árbore totémica usa o nativo *castañeiro* —que é a forma máis tradicional en Valdeorras, coma en toda a franxa oriental, desde o Cantábrico ás Portelas zamoranas—, prefire sen dúbida a máis común e estendida *castiñeiro*, xeral en autores de todas as procedencias, que puido escoitar sen saír do lugar a falantes ourensáns ou lugueses veciños polo oeste; mais o curioso é que tamén dá xenerosa entrada a *castiro*, unha variante moi singular e pouco difundida, localizada nunha pequena área central da provincia de Lugo.

Reparen en que falo seguido das palabras e frases usadas para nomear as entidades evocadas, en definitiva do léxico. A presenza da variedade local é moito menor se a procuramos na fonética ou na morfoloxía, pois Florencio asume de modo xeral solucións que xa na altura se ían decantando como “galego común” (*chan*, *man*, *uns*, *paixóns*, *ti* [sux.] etc.), e que non se corresponden coas que el sabe que son características da súa fala. Só de vez en cando, de xeito intencionado ou non, afloran trazos moi marcadamente dialectais, como pingas afectivas ou pinceladas creadoras dun ambiente pintoresco ou entrañable: plurais en *-ois* (“Por tí, ... os corazois dan latexos”,), eles *tein* (“Tein, os paxaros, Concello”), el *vei* (“O que se vei no lenzo / fai chorar aos penedos!”).

Home do seu tempo, tanto vive atento aos progresos da cultura galega e á construción comunitaria do modelo de galego escrito moderno, ao que contribúe en contacto directo ou indirecto con outros intelectuais, coma aberto á cultura moderna e internacional, para o que incorpora sen dó e con naturalidade estranxeirismos de uso corrente: a anduriña está a “facer a *toilette*”, o Sil vai ao “*cabaret* das sereas”, “As encostas da Trevinca / xa saben o que é o *sláalom*” ou di que a Vía Láctea é unha “Bela estrada de ensoños, / con *macádam* de estrelas”. Igual que xoga con esdrúxulos cultismos procedentes ou imitantes da nomenclatura científica; lembren, por exemplo, no “Descordo da queimada”:

Fogo estético
e dipsético,
ledoxéneo e termoxéneo
e sacrificio incruento,
que é da amizade, arrequento.

Efectivamente, a el gústalle xogar coa lingua, coa propia e coa allea. Pero, ademais, gústalle empregar a paisaxe lingüística de cada lugar non só como fonte de recursos lingüísticos senón como manancial de materiais poéticos.

Referinme antes a esas pingas de aderezo dialectal que evocan inmediatamente Valdeorras e estas serras orientais (eles *tein*, *foliois*...). Mais, pola mesma, tamén acolle voces náhuatls e outros americanismos, entre os que atopamos tanto léxico común coma topónimos autóctonos, que enfeitan e sazonan algúns poemas mexicanos:

Teño unha noiva *jarocha*
coor, mel e arume de mangos,
rítmico van de boleros
quente paixón de *huapango*.

A súa esperta antena lingüística recolle con acerto a pronuncia hispana dos anglicismos que mechan a fala española da contorna mexicana ou imita a dos *gringos* estranxeiros, e que Florencio incorpora ao seu abano de recursos expresivos:

Uruapan. Tras dos outeiros
xurdéu o Paricutín
pra que os *gringos* barulleiros
poidan vir matalo *esplin*.

Co mesmo fino sentido do humor imita, cariñosamente, o francés pronunciado por galegos en París, coma a “mociña galega, que chegou a París / en longa *promenade* da aldea ao boulevard”.

Inda que, engaiolada de París polo engado,
pode ter *randevís* na porta do *metró*,
pode troular nas rúas o catorce de xullo,
da señardade, a espiña, leva no corazón.

Tamén con humor dá entrada ao castrapo, mais neste caso con intención paródica e obxectivo de denuncia, como fai, por caso, en “Carta de Guan de la era al doutor Nuevo Campito”.

* * *

En definitiva, Florencio Delgado Gurriarán, “poeta de Valdeorras”, representa a fala desta comarca como sólido punto de partida, pero nunca pretendeu que a súa lingua poética fose un fiel reflexo da fala desta rexión galega. El forma parte dun proxecto colectivo que busca transcender as fronteiras do local, do mesmo xeito que ten que rachar coas limitacións de rexistros, temáticas e contextos.

Á base familiar e veciñal valdeorresa únense á mantenta palabras que proceden doutras áreas xeográficas, escoitadas aquí e acolá, e moi principalmente as que proveñen das lecturas e do seu interese por aprender galego a través dos precusores, da literatura de tradición oral e dos seus mestres do Seminario de Estudos Galegos e outros círculos galeguistas, sen esquecer as lecturas ou contactos en portugués —en revistas e libros chegados de Portugal e do Brasil— nin a inserción nun contexto internacional contemporáneo, coa circulación de préstamos impostos pola modernidade. Esta vontade de sumarse á construción colectiva dun galego culto válido para todos os habitantes da Galicia infinda compaxina moi ben, ademais, coas súas proclamas en contra da castelanización da lingua e da castrapización da toponimia.

Nese proceso el anota, recolle, usa, achega... á construción colectiva formas e significados de Valdeorras, patrimonio inmaterial da súa contorna que ofrece ao acervo lingüístico de toda a Galicia infinda, e pola mesma razón está aberto a beber dos mananciais e nutrirse dos recursos que ofrezan outros construtores desde outras áreas de Galicia.

Eu espero que neste ano, con tantas persoas dedicadas ao estudo da súa obra, poidamos poñer de manifesto a importancia relativa dos dous aportes no seu modelo lingüístico (o valdeorrés e o de aluviión) e, sobre todo, poñer en valor a súa contribución á elaboración do estándar galego nas décadas centrais do século XX.